

liausis (Žviņģiai), *balteliausias* (Lioliai). Dounininkų plote formų su *-iliausis*, *-ia* šiaurisiausias žinomas punktas yra Sedà, o vakaruose – Kuliai.

Laukuviškiai kartais pavartoja ir prieveiksnius su pabaiga *-iliausiejai*, pvz.: *atsiguliau vèlilidusiejai*, *atsikèliau ankstiliidusiejai* „atsiguliau labai vèlai, atsikèliau labai anksti“, *atlèkè greitiliidusiejai* „atlèkè labai greitai, labai skubèdamas“.

Čia paminètos bûdvardžių formos su pabaiga *-eliausias* (*-eliausis*, *-iliausis*) ir prieveiksnių formos su pabaiga *-iliausiejai* iki šiol niekieno nebuvo pastebètos ir kalbotyroje nebuvo žinomos.

Vladas Grinaveckis

Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Iteikta
1983 m. balandžio 30 d.

Dar dėl rytiečių [ie], [uo] fonologinės interpretacijos

Jau seniai pastebèta, kad lietuvių kalbos sutaptiniai dvibalsiai *ie*, *uo* artikuliacija bei priegaidėjimu šliejasi prie ilgųjų balsių. Sudètinis dvibalsius pasiūlyta laikyti fonemų junginiais, o *ie*, *uo* – monofonemomis [Žr., pvz., Mikalauskaitè, 1975, p. 56]. Tautosilabiniai dviejų balsinių fonemų junginiai mūsų kalbai nėra bûdingi, todèl sunku bûtų nusprèsti, kurie balsių inventorius elementai gali bûti *ie*, *uo* sudedamosios dalys; tai padaryti trukdo ir labai nestabilus, neapibrèžtas „antrasis“ tų garsų dèmuo [plg. Топопова, 1972, c. 141; Судник, 1972, c. 56–57]. Generatyvistai, nuosekliai laikydamiesi bifonemės ilgųjų balsių interpretacijos ($o' = a + a$, $e' = e + e$), visai logiškai *uo* ir *ie* skirsto į *u + a* ir *i + a* [Kenstowicz, 1972, p. 3–4]. J. Kazlauskas [1966, p. 75] antrąją *uo* dalį laiko fonemų / o / ir / a / archifonema, atštrandančia po balsio / u /.

Vieniems tyrinètojams *ie*, *uo* vienafonemiškumas – savaime aiškus dalykas [Trost, 1966, p. 149], kiti pateikia išsamesnę vienafonemės traktuotės argumentaciją [Girdenis, 1981, p. 59–60]. Ypač išsamiai vienafonemè traktuotè motyvuojama įvairių tarmių fonologijos tyrinèjimuose: uteniškių [Kosienè, 1978, p. 31], šiaurės panevèžiškių [Kačiūskienè, 1982, p. 41], šiaurės žemaičių telšiškių [Girdenis, 1971, p. 25], kai kurių Baltarusijos lietuviškųjų salų [Судник, 1972, c. 57]. Vis dèlto vienafonemè traktuotè įtikino dar ne visus dialektologus. Pavyzdžiui, K. Garšva [1982, p. 66] siūlo pirmuosius *ie*, *uo* dèmenis sieti su pusilgiais / i /, / u /, o antruosius – su / e /, / o / ir, vadinasi, sutaptinius dvibalsius laikyti fonemų junginiais.

Mūsų tarmių tyrinètojai svarbiausiu argumentu, įrodančiu, jog *ie*, *uo* priklauso ilgiesiems balsiams, pagrįstai laiko šių garsų monofongizavimą nekirčiuotame skiemenyje. Kaip žinome, šioje pozicijoje *ie*, *uo* vienbalsiais verčia iš esmės visos

tarmės, trumpinančios nekirčiuotų skiemenų vokalizmą¹. Vienafonemę ginčijamųjų vienetų interpretaciją remia ir skiemenų, kurių pagrindą sudaro *ie*, *uo*, priegaidėjimas. Rytų aukštaičiai gerai skiria priegaides tų skiemenų, kurių pagrindas – sudėtiniai dvibalsiai arba mišrieji dvigarsiai, plg. uteniškių *gul'.bæ.* 'gulbė' – *tú.l'pæ.* 'tulpė', *taĩ.kas* 'laikas' – *lð.imæ.* 'laimė': tvirtagalių dvigarsių pirmasis dėmuo yra redukuotas, antrasis pailgintas, tvirtapradžių – pirmasis pailgintas, o antrasis tariamas silpniau [plg. Kazlauskas, 1968, p. 14; Kosienė, 1978, p. 32]. Skiemenis, turinčius ilguosius balsius ir *ie*, *uo*, yra palietusi vadinamoji priegaidžių niveliacija (supanašėjimas)².

Interpretuojant *ie*, *uo*, reikia atsižvelgti ir į balsinių fonemų sintagminius santykius. Pavyzdžiui, šiaurės žemaičių tarmėje šių vienetų skaidymas reikštų sintagmatikos sukomplikavimą [Girdenis, 1971, p. 25].

Rytų aukštaičių uteniškių tarmėje yra dar vienas iki šiol fonologiškai neįprasmintas faktas, tvirtai remiantis *ie*, *uo* vienafonemiškumą.

Šios tarmės ilgųjų balsių sistema turi trijų pakilimų balsius, o trumpųjų balsių sistemoje vidutinio pakilimo pozicijos nėra užpildytos (jeigu atsižvelgsime tik į neskolintąją leksiką):

iː uː i
 i̯eː u̯oː
 eː oː (e)³ a

Uteniškiai taria: *visi* 'visi' – *vĩ.sas* 'visas', *mušũ* 'mušu' – *mũ.ša* 'muša', *geri* 'geri' – *gẽ.ras* 'geras', *ramũs* 'ramus' – *rð.mu.s* 'ramūs'. Kadangi tarmės kirčiuoti *i*, *u* yra labai uždari pusilgiai balsiai, o *e*, *a* – atviri, sistemoje neabejotinai turėtų egzistuoti spragos, arba tuštieji langeliai [plg. Мартине, 1960, p. 121]. Ilgųjų balsių sistemoje kintamosios artikuliacijos fonemos /i̯eː/, /u̯oː/ natūraliai užima vidutinio pakilimo pozicijas, kadangi *iː*, *uː* yra labai uždari, o *eː*, *oː* –

¹ „Lietuvių kalbos atlaso“ duomenimis, nekirčiuoto žodžio kamieno *ie* monoftongizuojamas didesniame plote negu *uo*. Tačiau *uo* vienbalsėjimo rytinė riba žemėlapyje nurodyta ne visai tiksliai [Atlasas, 1982, p. 32, žeml. Nr. 66]. Iš žemėlapio Nr. 66 atrodytų, kad Antalieptės (242 punkto) apylinkėse nekirčiuotas kamieno *uo* verčiamas *a*. Bet iš tikrųjų taip yra ne visais atvejais. Antalieptiškių šnekoje *uo* išlaikomas tokiuose žodžiuose, kurių daryba esti lengvai įžvelgiama, pvz.: *kuõlas* – *k^{uo}.lð.li.s*, *súolas* – *s^{uo}.lð.li.s*, *dúona* – *d^{uo}.nũ.la.*, be to, vieno žodžio paradigmos formose: *d^{uo}.bæ.*, *d^{uo}.bæ.s*, *duõbi*. Uteniškių nekirčiuoto *uo* (ar siaurojo *õ) virtimas *a*. neturėtų būti senas dalykas. K. Būga [1961, p. 424] pabrėžia skirtumą tarp senosios ir jaunesniosios kartos tarimo, egzistavusį jo laikais: „Jaunesnėji karta pusilgio garso õ vietoje šiandien ištaria pusilgį ã: *ũžãlas*, *dãs*...“

² Kad balsių priegaidžių opozicija tarmėje nėra visai išnykusi, įrodyta eksperimentais [Kosienė, 1982].

³ Fonemų /e/ ir /a/ opozicija tarmėje yra nykstanti, fakultatyvinė. K. Būga [1961, p. 300] yra pastebėjęs, jog *e* virsta *a* tada, kai nėra vienoje linksniavimo ar asmenavimo formoje negauna kirčio. Dabar dėsningumo nebepaisoma; tariama *ð.zeras*, *ð.gla.*, *aketẽ.*, bet *eži.s*, *ẽ.žẽ.*, *ẽ.ž'ui*, *ẽ.ži*.

labai platūs, atviri balsiai⁴. Neįtemptais alofonais fonemos /i, u, (e), a/ realizuojamos tik nekirčiuotuose ir galiniuose skiemenyse [plg. Kosienė, 1978, p. 32]. Čia trumpieji balsiai, greitai kalbant, gali net supanašėti, pvz.: *visəs* 'visas' – *visəs* 'visus'.

Uteniškių tarmėje kirčiuotame žodžio kamienė įsivedami pusilgiai *ie*., *uo*., užpildantys minėtas trumpųjų balsių posistemio spragas. Jie vartojami skoliniuose (dažniausiai tarptautiniuose žodžiuose). Pusilgiai *ie*., *uo*. tariami ten, kur bendrinė tartis reikalauja trumpųjų *e*, *o*: *rajuō.nas* 'rajonas', *pamiduō.ras* 'pomidoras', *šaluō.nas* 'ešelonas', *agranuō.mas* 'agronomas', *dikaļuō.nas* 'odekolonas', *antiē.na* 'antena', *rakiē.ta* 'raketa', *balīē.tas* 'baletas', *kamprīē.sas* 'kompresas', *akul'tiē.tas* 'fakultetas'⁵. Esama ir keletu lietuviškų žodžių, kurie tariami su *uo*. (signalizuojančiu, jog jie nepriklauso tarmės leksikai): *suō.stinē*. 'sostinė', *i.duō.mu* 'įdomu'. Naujieji skolintų žodžių *ie*., *uo*. labai panašūs į tarmės ilguosius *ie*., *uo*., tačiau yra kiek trumpesni ir mažiau įtempti. Tai tipiškai pusilgiai kintamo pakilimo balsiai, funkcionuojantys kaip ir savieji tarmės garsai *i*., *u*., *e*., *a*.

Taigi kirčiuotame negaliniame skiemenyje uteniškių tarmė dabar turi visų trijų pakilimų neilguosius balsius:

u.
ie. uo.
(e.) a.

„Naujojo“ *uo*. pusilgumas skolintuose žodžiuose ir jo opozicija ilgajam *uo*. aiškiai matyti kad ir iš minimaliosios poros *pasuō*.li.s 'vieta po suolu' – *pasuō*.li.s 'pupelė, fasolis'.

Kintamosios artikuliacijos pusilgių balsių *ie*., *uo*. atsiradimas rytų aukštaičių uteniškių tarmėje⁶ neabejotinai remia vadinamųjų sutaptinių dvibalsių vienafone-

⁴ Yra pagrindo spėti, kad *e*' ir *o*' atvirumas ar uždaramas kiek priklauso nuo tolesnio skiemens vokalizmo: prieš siaurą balsį tariama siauriau, prieš platų – plačiau, pvz.: *mē.ta*. 'mėto' – *mē.tā*. 'mėtė', *sō.du*. 'sodą' – *rō.ži*. 'rožę'. Apie priegaidės įtaką šiems balsiams iš klausos sunku spręsti. Literatūroje nurodoma, kad akūtiniai *o*', *e*' esą siauresni už cirkumfleksinius [plg. Kosienė, 1982, p. 69].

⁵ Naujųjų žodžių pusilgis *uo*. nekirčiuotame skiemenyje sutrumpėja, pvz.: *armuō.nika* – *arm^uonikē.ta*., *bituō.nas* – *bit^uonē.li.s*, *vaguō.nas* – *vag^uonē.li.s*. Senesniuosiuose skoliniuose išlaikytas pusilgis *a*., kuris nekirčiuotoje pozicijoje virsta trumpuoju *a* (kaip ir savuose žodžiuose), pvz.: *pā.pas* 'popas' – *papienē*. 'popo žmona', *urbū.nas* – *urbaniemē*., *ignū.sus* – *ignas.ū*. kas [plg. *mā.žas* – *mažū.ti.s*, *mažē.sni.s*].

⁶ Kai kurioms rytų aukštaičių tarmėms nėra reikalo skoliniuose įsivesti pusilgių *ie*., *uo*., kadangi jos turi garsus, artimus bendrinės kalbos [e, o]. Plg. kupiškėnų *rš.tai*, *sš.ko*., *sš.ni.s* [Zinkevičius, 1966, p. 50] arba šiaurės panevėžiškių *bōve*, *rēšb* [Kačiūskienė, 1982, p. 41–42]. Minėtų tarmių fonologinėje sistemoje vidutinio pakilimo pozicijos yra užpildytos jei ne savarankiškomis fonemomis, tai bent tam tikrais alofonais.

miškumo hipotezę. Jeigu *iė*, *uȯ* būtų fonemų junginiai, jie negalėtų turėti pusilgių atitikmenų – trumpųjų fonemų variantų. Vadinasi, tarmės fonologinėje sistemoje *iė*, *uȯ* funkcionuoja kaip balsiai, o ne kaip dvibalsiai.

Birutė Jasiūnaitė

LITERATŪRA

- Atlasas, 1982 – Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika/ Ats. red. K. Morkūnas. – V., 1982.
Būga, 1961 – Būga K. Rinkiniai raštai, III/Sud. Z. Zinkevičius. – V., 1961.
Garšva, 1982 – Garšva K. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės. – Baltistica, 1982, t. 18(1), p. 65–74.
Girdenis, 1971 – Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – Baltistica, 1971, t. 7(1), p. 21–31.
Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. – V., 1981.
Kačiuškienė, 1982 – Kačiuškienė G. Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybės fonetinės ypatybės ir jos fonologinė interpretacija. – Kalbotyra, 1982, t. 33(1), p. 39–45.
Kazlauskas, 1966 – Kazlauskas J. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. – Kalbotyra, 1966, t. 14, p. 73–81.
Kazlauskas, 1968 – Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1968.
Kenstowicz, 1972 – Kenstowicz M. Lithuanian Phonology. – Studies in the Linguistic Sciences, 1972, vol. 2, N 2, p. 1–85.
Kosienė, 1978 – Kosienė O. Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 29–40.
Kosienė, 1982 – Kosienė O. Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės. – Kalbotyra, 1982, t. 33 (1), p. 61–71.
Mikalauskaitė, 1975 – Mikalauskaitė E. Lietuvių kalbos fonetikos darbai /Sud. A. Pakerys. – V., 1975.
Trost, 1966 – Trost P. Two Remarks on Lithuanian Vocalism. – Acta Baltico-Slavica, 1966, vol. 3, p. 183–185.
Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966.
Мартин, 1960 – Мартин А. Принципы экономии в фонетических изменениях. – М., 1960.
Судник, 1972 – Судник Т. М. Lazūnai. Литовская, белорусская и польская фонологические системы. – В кн.: Балто-славянский сборник / Отв. ред. В. Н. Топоров. М., 1972, с. 15–115.
Топорова, 1972 – Топорова И. Н. Дистрибуция фонем литовского языка. – В кн.: Балто-славянский сборник / Отв. ред. В. Н. Топоров. М., 1972, с. 140–173.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1984 m. sausio 20 d.

Kur kas sudėtingesnė problema...

„Lietuvių kalbos gramatikos“ II tome apie veiksmazodžių būsimąją laiką trečiojo asmens kirčiavimą ir tarimą rašoma nelabai išsamiai (neišaiškinti įvairūs niuansai), bet vis dėlto informacijos esama (net iš tarmių). Štai atkreipiamas dė-